

Тема 12. Український андеграунд та антирадянські течії кін. 1980-х – поч. 1990-х.

Мета: розглянути розвиток культури в контексті активізації національно-демократичного руху в Україні, звернути увагу на художній авангард та з'ясувати вплив фестивалю «Червона рута» на розвиток модерного пісенного мистецтва.

План лекції:

1. Початок національно-культурного відродження.
2. Недержавні культурно-мистецькі організації.
3. Фестиваль «Червона рута» й розвиток української музики.

Ключові терміни й поняття: авангард, андеграунд, гласність, нонконформізм.

12.1. Початок національно-культурного відродження

Перебудова радянського суспільства в останні роки функціонування СРСР не стала прикладом до змін в Україні. Тут продовжувалася політика попередніх років правління за моделлю Леоніда Брежнєва і Михайла Суслова, яка передбачала денационалізацію й духовне спустошення. Цю політику підтримував перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький. В Україні активно поширювалася русифікація, катастрофічно зменшувалася кількість шкіл з українською мовою навчання, у вишах українською мовою читалося близько 5% лекцій. На 1988/89 навчальний рік не залишилося жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві. Українські театри перейшли на так званий двомовний режим. Частка українців зменшилася з 76,8% у 1959 р. до 72,6% у 1989 р., тоді як частка росіян збільшилася з 16,9 до 22%. Українська мова витіснялася з усіх сфер суспільного життя, духовне життя занепадало.

«Розбудив» Україну Чорнобиль. Усе, що робилося в дні після аварії на ЧАЕС керівництвом центральних органів СРСР і України, було злочином перед людством та зокрема перед українським народом. Відомий історик Сергій Плохій взагалі вважає, що вибух на ЧАЕС став початком кінця Радянського Союзу.

Першими, хто подав голос на захист збереження української культури, навколишнього середовища, відродження правдивої історії України, були письменники. Широкий резонанс у суспільстві мали виступи Олесь Гончара, Івана Дзюби, Івана Драча, Володимира Яворівського, Юрія Щербака, Бориса Олійника і багатьох інших. Ґрунтовний аналіз занепаду української культури зробив О.Гончар на Всесоюзній творчій конференції у Ленінграді (тепер – Санкт-Петербург) 1 жовтня 1987 р. На всесоюзну трибуну було винесено проблему засилля атомних станцій в Україні, висловлено протест проти планового будівництва АЕС поблизу Чигирини та в Криму, вказано на загрозу екології від реалізації проекту каналу Дунай – Дніпро, який мав

перегородити весь Дніпровсько-Бузький лиман, від чого гирло Дніпра перетворилося б на величезне смердюче болото. Олесь Гончар висловив думку, що література й наука повинні спільно з гуманістичних позицій трудитися в ім'я людини.

Значною подією цього періоду було проведення у вересні 1986 р. у Львові Міжнародного симпозіуму «Іван Франко і світова культура», що був присвячений 130-ї річниці від дня народження письменника та виходу в світ 50-го видання його творів. У ньому взяли участь провідні славісти, письменники і перекладачі з країн Західної Європи й США. В грудні цього ж року на Львівщині відзначалися 175-річчя від дня народження Маркіяна Шашкевича і 150-річчя виходу в світ альманаху «Русалка Дністрови».

У 1987 р. за ініціативою ЮНЕСКО в усьому світі святкувався сторічний ювілей від дня народження Леся Курбаса. До цієї дати в с. Скала на Тернопільщині, де Курбас провів дитячі роки, було відкрито музей, організовано наукові конференції у Львові, Тернополі, Харкові, Одесі, відкрито меморіальні дошки у Львові та Києві. Саме в цей час на пленумі Спілки письменників України вперше було оприлюднено інформацію про Голодомор 1932-1933 рр., який замовчувався впродовж десятків років.

У червні 1989 р. під Неаполем за участю провідних українських учених з діаспори та України, відомих славістів Європи було засновано міжнародну асоціацію українців (МАУ), президентом якої став відомий літературний критик Іван Дзюба. А через кілька днів у Львові відновило свою діяльність Наукове товариство імені Тараса Шевченка.

Знаменною подією загальнокультурного значення стало видання українською мовою з весни 1990 р. журналу «Кур'єр ЮНЕСКО».

Суттєві зрушення відбулися в історичній науці. По-новому було розглянуто і досліджено події Визвольної війни українського народу середини XVII ст., діяльність Івана Мазепи, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри та інших видатних громадсько-політичних діячів України.

У 1990-1991 рр. окремими виданнями побачили світ праці Миколи Костомарова, Дмитра Яворницького, Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича, Дмитра Дорошенка, Дмитра Донцова та інших. Вийшов збірник пісень українських січових стрільців, матеріали до історії визвольних змагань 1920-1950-их рр. Видано багато мемуарної літератури. На екранах з'являються раніше заборонені фільми Сергія Параджанова, Юрія Іллєнка, Кіри Муратової.

У 1989 р. Верховна Рада прийняла «Закон про мови в Українській РСР», яким українська мова оголошувалася державною. При цьому реалізація Закону наштовхнулася на ускладнення, пов'язані з небажанням змінювати мову ділового спілкування більшістю установ. Українська мова за інерцією сприймалася ще як провінційна та селянська, слабо розвинена і взагалі неprestижна.

Роль авангарду в розвитку української культури, ліквідації «білих плям історії» відіграла Спілка письменників України та її центральний орган –

газета «Літературна Україна». Публіцистика зайняла провідні позиції. Почали друкуватися заборонені раніше твори Володимира Винниченка, Михайла Грушевського, Миколи Зерова, Миколи Хвильового, Олега Ольжича, інших репресованих поетів і письменників, представників української діаспори.

Поступово змінились акценти в питаннях віровизнання, проголошено забезпечення права свободи совісті. Почалася відбудова багатьох запустілих, використовуваних як господарські споруди і просто недоруйнованих протягом 1920-1980-их рр. церковних приміщень, легалізували свою діяльність українські греко-католики, відновився рух серед православних щодо відновлення незалежності української православної церкви від Московського патріархату.

В [УРСР](#) під гаслом проголошеної «гласності» почала відбуватись лібералізація суспільно-політичного життя. У 1986 р. з тюрем випустили близько 300 політичних в'язнів, серед яких В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь, Левко Лук'яненко та ін. З Кримінального кодексу УРСР виключили статті переслідування за ідейні переконання. Новим явищем стала політика «соціалістичного плюралізму», яка поступово переросла у свободу слова. Вийшли друком численні публікації, що тривалий час були недоступні: секретні протоколи радянсько-німецького пакту 1939 р., документи про Голодомор 1932-1933 рр., про діячів Центральної Ради і Директорії, про сталінські репресії, діяльність ОУН та УПА в роки Другої світової війни.

Політика гласності спричинила виникнення численних, невідконтрольних офіційній владі «неформальних» організацій. У 1987 р. в Києві виник «Український культурологічний клуб» (УКК), учасники якого проводили дискусії про закриті сторінки радянської історії, обговорювали проблеми української мови і культури, відкрито демонструючи свою опозиційність владі. Тоді ж у Львові було створене молодіжну організацію «Товариство Лева», що об'єднувала людей різних політичних поглядів, які цікавилися культурою і політикою.

12.2. Недержавні культурно-мистецькі організації.

Політична ідеологія СРСР, створювала неабиякі складнощі для потоків інформації з країн, що знаходилися поза межами «радянського світу». Показовим прикладом є класичний авангард, що підкорив Європу ще у 1920-1930-х рр., але був затаврований та заборонений радянським режимом. Полотна Пабло Пікассо, Жоржа Брака, Фернана Леже почали відкриватися радянській публіці лише на початку 1960-х.

Художній авангард радо зустрів революцію 1917 р., адже її ідеї давали тогочасним митцям надію «реалізації утопічних ідей програми модернізму». Однак, для більшовиків, авангард був корисним тільки на ранніх етапах становлення. Авангардні митці сповідували антипасеїзм – утопічну відмову від минулого, яку також сповідували комуністи. Проте, з часом розрив між авангардом та радянською культурою збільшувався. Те, що спочатку радо

віталось радянською номенклатурою, як революційне мистецтво, почало набувати нонконформістських рис.

У першій половині ХХ ст., в час конструювання канонів Соцреалізму та зародження тоталітарної культури прославлення патріотичної та пропагандистської тематики у мистецтві висувається на перший план. У той же час твори «вільного» мистецтва починають тавруватися як елітарні та формалістичні. У 1970-х рр. відбувається «вибух авангардизму» українського мистецького андеграунду. Цей вибух був спричинений політичними особливостями епохи «Відлиги». Радянська держава почала знайомитися з роботами Пабло Пікассо, Андре Матісса, Ренато Гуттузо, Джексона Поллока, Марка Ротко та інших майстрів модернізму. Нарешті, мистецька молодь дізналася про те, що давно стало класикою світового мистецтва.

Хрущовська доба є показовою й тим, що із-за ґрат почали повертатися інтелектуали, які були носіями інформації про «класичний авангард» 1920-1930-х рр. Досвід старшого покоління митців передавався молодшим: генерувалися нові ідеї, відбувалися експерименти з формою та кольором, класичні техніки синтезувалися з сучасними, щойно відкритими.

Серед найяскравіших представників київського осередку «неофіційних» митців 1960-1970-х рр. варто виділити Олександра Дубовика та Анатолія Сумара.

Олександр Дубовик був одним із перших, хто відкрито заявив про свої інтенції до нефігуративу: будь-яка річ прагне стати символом. Символ, що лежить в основі абсолютно усього – глибинна основа робіт митця.

Анатолія Сумара характеризують як анахорета мистецтва 1960-1970-х рр., який за власною волею був «на протилежному боці» тогочасної мистецької течії. На полотнах кінця 1950-х яскраво виражені впливи Пікассо, ідеями якого захоплювався Сумар. В основу абстракцій Сумара покладено сюжет, а не символ. У своїх роботах, митець виводить власні змістовні структури за допомогою узагальнень.

На відміну від Києва, де неофіційний мистецький пласт був більш-менш розрізненим, одеські митці періоду 1960-1970-х рр. склали цілісну нонконформістську групу. Серед найбільш знакових тут виокремлюють Людмилу Ястреб та Валентина Хруща.

Людмила Ястреб увійшла в український нонконформізм з характерним для неї модерним бароко. Більшість полотен наділені відсилками до українського наїву, іконопису та вишивки, у поєднанні з бароковим та ренесансним мистецтвом.

По-справжньому універсальний майстер осередку одеського андеграунду – Валентин Хрущ, який володів десятками живописних технік: акварель, гуаш, техніка колажу, скульптура, різьблення по дереву. Більшість із цього нерідко поєднувалося у нього на одному полотні. Як абстракції, так і пейзажі чи натюрморти митця несли впізнавану художню манеру, мали під собою особливу авторську характерність.

Ужгород, як один із тогочасних мистецьких центрів України, також був відомим осередком андеграундного мистецтва 1970-1980-х рр. Ужгородське

училище прикладного мистецтва було центром, навколо якого постійно зосереджувався мистецький вир.

Закарпатський колорит, по-справжньому «етнографічне мистецтво» Федіра Манайло виводить його на перший план тогочасного «неофіційного» мистецького життя. Попри гостру критику з боку влади, художник не перестав бути продуктивним, удосконалював стиль та техніку. У 1960-х рр. Федір Манайло почав експонувати свої роботи, які публіка зустріла з неабияким захопленням. Незважаючи на еволюцію сюжету, усталеним залишилася колористика та емоційна наповненість полотна.

Його учень Семан Ференц – один з найбільш самобутніх, іронічних та сюжетних українських нонконформістів. Саме у його творчості найчіткіше відчутне відлуння Паризької школи зі стильовими та тематичними особливостями Пабло Пікассо, Хаїма Сутіна чи Амадео Модільяні. Це саме той випадок, коли мистецтво автора поділене на два періоди: ранній та пізній, періоду нонконформізму. Наскрізна лінія усього творчого шляху – іронічність. Циркові персонажі – міми, блазні, акробати, – ніби втілення оточуючого середовища. Роботи Семана Ференца періоду 1960-1980-х рр. тяжіють до абстракції, проте залишають місце сюжету та авторській іронії.

Доба «Відлиги» залишила свій особливий вплив на кожному із культурних осередків українських митців. На державному рівні постійно тривала боротьба з формалізмом та будь-якими проявами інакодумства, тому абстракціонізм, залишався поза сферою офіційного мистецтва. Проте, як і багато чого забороненого у ті часи, український абстракціонізм 1960-1970-х відбувся, аби наповнити особливим змістом культурний наратив сучасної України.

12.3. Фестиваль «Червона рута» й розвиток української музики

17-24 вересня 1989 р. в Чернівцях відбувся перший фестиваль української сучасної пісні та популярної музики «Червона рута». Свято української музики тривало під пильним контролем КДБ, міліції та Компартії. Проте, навіть пильна увага не завадила тому, що на пісенному святі прозвучав Гімн України і люди розгорнули синьо-жовті прапори. Фестиваль «Червона рута» став не просто культурною подією, це був вагомий поступ українців у здобутті незалежності Української держави.

Виступи учасників були викликом усій радянській системі, яка нищила, руйнувала, вбивала тих, хто не підпадав під її «порядки». Люди не могли вибачити і смерть Володимира Івасюка. 18 травня 1979 р., коли під Львовом знайшли тіло композитора, рідні і друзі не вірили в його випадкову смерть. Вони, як і багато інших людей, були переконані, що музиканта вбили за вказівкою КДБ.

У той час у Львові вирувало політичне життя: мітинги, віча, марші, люди розгортали синьо-жовті прапори і говорили про незалежну Україну. Уже тоді заявив про себе концертами театр-студія «Не журись». Неформальні об'єднання народжувались також у Тернополі, Чернівцях,

Івано-Франківську, Луцьку. На Різдво 1989 р. студентські вертепи ходили львівськими вулицями.

Ідею про фестиваль української пісні з назвою «Червона рута» українські митці і діячі сприйняли дуже позитивно і розмови про цю всеукраїнську подію тривали довший час. У 1988 р. у Кіцмані, де народився і навчався у школі Володимир Івасюк, відбувся місцевий фестиваль «Червона рута». Батько композитора Михайло Івасюк наполіг, щоб музичне свято у пам'ять його сина проходило саме в Чернівцях, щоб започаткувати фестивальну традицію української пісні.

Головна мета фестивалю полягала у поштовху до розвитку української популярної музики, щоб відкрити нові імена й лунали україномовні пісні, які б промовляли до людей, стали популярними.

16-17 вересня у Чернівці їхали музиканти, актори, художники, громадські діячі з різних міст і не лише України. Оселялись по готелях, у помешканнях знайомих і рідних, у наметах. Учасники фестивалю пригадують, що знайти нічліг було проблемою, бо спершу чернівчани погоджувалися здавати квартири, а в останній момент відмовили, можливо, через тиск влади й спецслужб.

На перший фестиваль «Червона рута» приїхали близько 50 вокально-інструментальних ансамблів, близько 40 поп-музикантів, 30 рок-гуртів, близько 50 бардів. Загалом було понад 500 виконавців із України, Канади, Аргентини, США, Польщі, тодішніх Югославії і Чехословаччини.

Це був свіжий ковток повітря в українській культурі. Українська пісня зазвучала з новою силою. Гурти «ВВ», «Кому вниз», «Брати Гадюкіни», «Тризубий Стас», «Гуцули», виконавці Віка Врадій, Марічка Бурмака, Андрій Миколайчук, Едуард Драч, Віктор Морозов, Василь Жданкін, Андрій Панчишин і багато-багато інших збирали шквал оплесків.

Із великим захопленням глядачі сприймали співану поезію, яка продовжувала традицію лірників, кобзарів, дуже чітко передавала атмосферу і настрої українців наприкінці 1980-х років.

Василь Жданкін отримав «Гран-прі» фестивалю, серед лауреатів були Віка Врадій (сценічне ім'я «Сестричка Віка»), «Кому вниз», «Брати Гадюкіни», Едуард Драч, Віктор Морозов, Тарас Курчик, Андрій Миколайчук і ще низка інших митців.

Найяскравіше на фестивалі продемонстрував свою відчайдушність Василь Жданкін, коли його запросили на сцену, як переможця, він абсолютно несподівано для всіх почав співати заборонений тоді славень «Ще не вмерла Україна», покликавши на підмогу Віктора Морозова та Едуарда Драча.

Варто розуміти, що це був лише 1989 р., коли ніхто не підозрював про можливий швидкий розпад СРСР, всевладність КДБ ще практично не піддається сумнівам, а його співробітники, майже не криючись, зафіксують усе, що відбувається, на плівку для майбутніх, цілком можливо, арештів.

Щодня протягом фестивалю загони міліції перевіряли у людей наявність національної символіки, щоб її не проносили на стадіон. 24 вересня був запланований заключний концерт. Міліція особливо ретельно перевіряли

кожного. Перші ряди на стадіоні зайняли «свої люди» з радянськими прапорами. Влада робила все, щоб зірвати концерт, навіть хотіла не допустити всіх дипломатів на сцену, але під тиском організаторів і учасників все ж виступили улюбленці глядачів.

Під час концерту акторка театру Лідія Данильчук розгорнула на стадіоні синьо-жовтий прапор і до неї кинулась міліція. Але львів'яни їх відтягнули. Розбиті голови мали Тарас Чубай і Георгій Гонгадзе, це сталося під час потасовки з міліцією.

У 1989 р. у Чернівцях не лише зазвучала україномовна пісня, заявили про себе українські музиканти, там сформувалося середовище людей, які згодом стали активними учасниками Революції на граніті, загалом протестного руху в Україні, люди, які формували громадську думку і творили українську культуру на початку 1990-х рр.

«Червона рута» була потужною культурною революцією, яка в очах і вухах тих, хто там був, знищила комплекс національної неповноцінності» (Кирило Стеценко). «Фестиваль запалив іскру незалежності» (поет і видавець Іван Малкович).

9 серпня 1991 р. у Запоріжжі стартував II Всеукраїнський фестиваль української пісні та співаної поезії «Червона рута», перший у східній та південній Україні.

Після вибуху «Червоної рути» у Чернівцях у 1989 р. інтерес до цього фестивалю був величезний. Утім, у місті «червоних директорів заводів» до нього поставилися насторожено. На відбіркових концертах, як і на фіналі, який відбувся на стадіоні «Металург», місцевих глядачів було порівняно мало. Зате у ті дні Запоріжжя пережило справжній наплив шанувальників української пісні і культури з усієї України – тим більше, що в ці дні в Капулівці відбувалося традиційне вшанування українського козацтва.

Запорізька «Червона рута» відкрила імена Жанни Боднарук, В'ячеслава Хурсенка, Тараса Житинського, Алли Попової. Його лауреатами стали Юля Юнакова та гурт «Пліч-о-пліч», Левко Бондар і гурт «Бункер Йо», Іннеса Братущик і Орест Хома, а також Андрій Кузьменко («Кузьма»), який виступав під сценічним іменем Андрій Кіл.

У фінальному концерті взяли участь і переможці чернівецької «Червоної рути» – Василь Жданкін, Тризубий Стас, Андрій Миколайчук, Андрій Панчишин, «Брати Гадюкіни» та «Сестричка Віка». Учасників фестивалю вітали відомі політики із так званого національного табору.

Закінчився концерт запорізької «Червоної Рути» за чотири години до ДКНС (ГКЧП). На ранок його організаторів та учасників чекала новина про введення у країні, тоді ще СРСР, надзвичайного стану, арешт Михайла Горбачова та «Лебедине озеро» на телеекранах. Проте загальмувати хід історії вже було неможливо...

? Питання для самоконтролю

1. Яка подія, на думку вчених, стала каталізатором національно-демократичного руху в Україні?

2. Визначте основні події культурницького життя в Україні наприкінці 1980-х рр.

3. Назвіть художників-авангардистів, творчість яких підпадає під визначення «андеграунд»?

4. Як вплинув початок фестивального руху в Україні на розвиток пісенного мистецтва та зародження сучасних напрямків у музиці?